

Delitiae Italiae

Delitiae Italiae

Een reis door het zeventiende-eeuwse Italië

JOSÉ VAN DER HELM, ROOS HAMELINK EN GEERTJE WILMSEN

Hilversum

Verloren

2021

Deze uitgave is mede tot stand gekomen dankzij financiële steun van Dr. Hendrik Muller's Vaderlandsch Fonds, M.A.O.C. Gravin van Bylandt Stichting, Dr. C.L. Thijssen-Schoute Stichting en Stichting Professor van Winter Fonds.

Stichting Professor van Winter Fonds

Afbeeldingen op het omslag, De Ponte Rialto en het Fondaco dei Tedeschi (detail). Olieverf op doek. Atelier Canaletto 1707-1750. Rijksmuseum Amsterdam. SK-A-3385.

ISBN 9789087049225

© 2021 José van der Helm

Uitgeverij Verloren

Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum

www.verloren.nl

Opmaak & omslagontwerp: Rombus/Patricia Harsevoort, Hilversum

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoudsopgave

DEEL I INLEIDING

De reisgids	7
Het Duitse origineel	9
Reisliteratuur	12
De inhoud	15
De route 15 Reisroutes 16 Logementen en landgenoten 18	
De bezienswaardigheden 19 De appendix: de tweetalige dialogen 24	
Meertalige praktische woordenboeken	25
De taal	26
De context	29
Het Italiaans schiereiland rond 1600	29
Regionale verscheidenheid 29 De Spaanse overheersing 31 Het Turkse	
gevaar 32 Landbouw, industrie en handel 33 De kunstenaars en hun	
opdrachtgevers 34	
Tot besluit	36
Verantwoording van de editie	38

DEEL II EDITIE

Delitiae Italiae	41
Lijst met emendaties	241
Lijst met frequent voorkomende woorden	242
Afkortingen	244
Bijlage	245
Bibliografie	249
Verantwoording van de afbeeldingen	254
Register van personen en zaken	
Over de auteurs	264

Deel I Inleiding

Wie in de zeventiende eeuw naar Italië wilde reizen, kon zijn toevlucht nemen tot vele reisgidsen. Eén ervan is de *Delitiae Italiae*, een reisgids uit 1602, verschenen als een Nederlandse vertaling van een oorspronkelijk in het Duits geschreven tekst. Uitgegeven in een handzaam pocketformaat geeft de gids een beschrijving van de Italiaanse steden en hun bezienswaardigheden, samen met informatie over de te volgen routes. Aan het einde is een taalhandleiding toegevoegd in de vorm van een serie Nederlands-Italiaanse dialogen. Ook bevindt zich hier een lijst van in Italië gangbare munten.

Voor de lezer nu is de *Delitiae Italiae* een prachtige bron om Italië door de ogen van de zeventiende-eeuwse reiziger te bekijken. Of om mee te nemen als je zelf op reis gaat naar Italië. De gids bevat niet alleen een schat informatie over bezienswaardigheden, routes en slaapplekken van toen, maar geeft ook een kijkje in de gebruiken, godsdienst, folklore, taal en de politieke situatie rond 1600. In deze uitgave is de tekst van de *Delitiae Italiae* voorzien van woordverklaringen en uitgebreid cultuurhistorisch commentaar. Aan de editie gaat een inleiding vooraf die nader ingaat op de inhoud, de historische context en de functie van deze vroegmoderne reisgids. Buon viaggio!

De reisgids

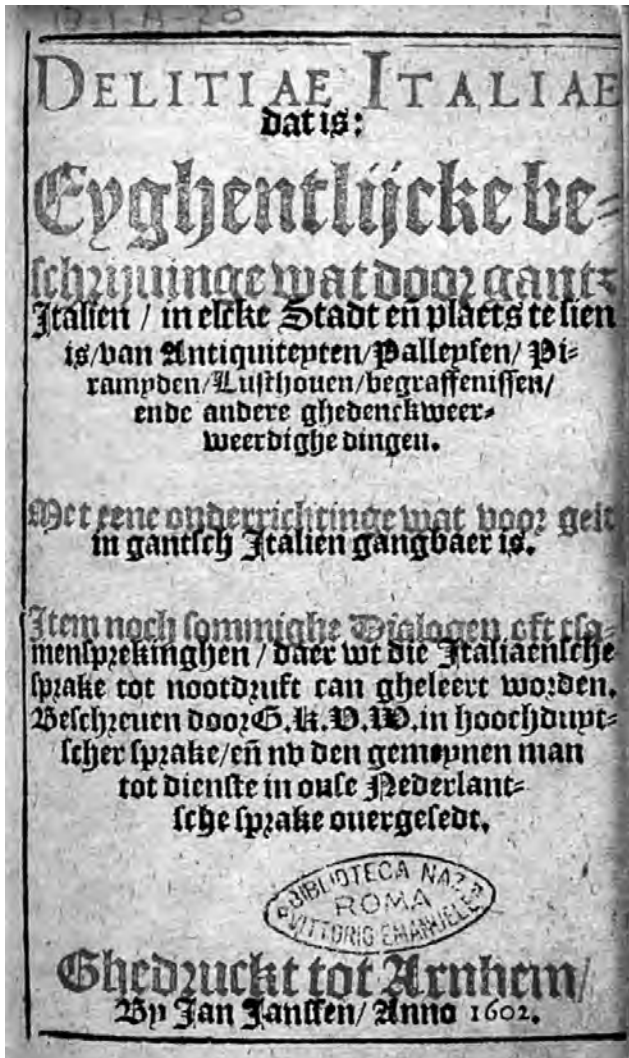
De *Delitiae Italiae* werd voor het eerst gepubliceerd in 1602 en is geschreven door Caspar Ens (ca 1570-1650), een schrijver en vertaler gevestigd in Keulen.¹ De auteur woonde daarvoor in Delft en was daar conrector van de Latijnse school. Hij schreef vele reisbeschrijvingen, maar genoot vooral bekendheid vanwege zijn toneelstuk over de Prins van Oranje.²

De *Delitiae Italiae* werd bij Jan Janszoon in Arnhem gedrukt.³ De ondertitel luidt: ‘Eyghentlijcke beschrijvinge wat door gantz Italien in elcke stadt ende plaets te sien is van antiquiteyten, palleyden, piramyden, lusthoven, begraffenissen ende andere ghedenckweerdighe dingen’. In 1609 en 1620 volgden herdrukken.⁴

Het Duitse origineel

Zoals het titelblad al duidelijk maakt, is de *Delitiae Italiae* een Nederlandse vertaling van een in het Duits uitgegeven gids onder dezelfde benaming.⁵ Het Duitse origineel, geschreven door Georg Kranitz von Wertheim, werd gedrukt in 1599 – zowel in Leipzig en als in Frankfurt am Main – ter gelegenheid van het kerkelijk Heilig Jaar in 1600. Het woord vooraf was geschreven door de uitgever, Philipp Engel.

-
- 1 Ook bekend onder de namen Caspar Casparius of Caspar Casparsen, Kühlmann (1989: 266). Zie ook Groenland (2009: 26-30). Voor bibliografische gegevens zie <https://data.bnf.fr/12233121/caspar—ens/>.
 - 2 Voor de reisbeschrijvingen zie: *Delitiae Galliae & Anglie ofte Lustigheden van Vranckrijk en Engheland*, Amsterdam, 1619 (in één band gebonden met de hier beschreven *Delitiae Italiae*) en de *Deliciarum Germaniae*, Keulen, 1609. Caspar Ens heeft ook nog een *Deliciae Italiae et Index Viatorius ab urbe roma ad omnes in Italia* geschreven. Dit werk, geschreven in het Latijn en gedrukt in 1609 in Keulen bij Wilhelm Lutzenkirchen, beschrijft de belangrijkste wegen in Italië vanuit Rome. Het werk is in tegenstelling tot bibliografische informatie (Picarta) géén bron geweest voor de hier beschreven *Delitiae Italiae*. Het toneelstuk *Princeps Auriacus, sive libertas defensa* (ed. Bloemendal/Steenbeek (1998)) was het eerste stuk in een rijke traditie van zestiende en zeventiende-eeuwse drama's over de Nederlandse opstand.
 - 3 Jan Jansz., ook wel Jan Jans(s)en genoemd, was de grondlegger van een invloedrijk drukkersgeslacht dat ruim honderd jaar in Arnhem werkzaam is geweest. Het uitgebreide fonds van Jansz bestond onder andere uit historisch-topografische werken, atlassen en geschiedkundige werken, zie Reurink (2014).
 - 4 Een exemplaar van de eerste editie bevindt zich in de Biblioteca Nazionale Centrale te Rome (18.IA.29) en in de Bibliothèque Mazarine te Parijs (8° 32578); tweede editie: Koninklijk Nederlands Instituut Rome (DR 58 (1)); derde editie: Universiteit van Amsterdam (1083 (J 3:2)). Beschreven in Luijdjens (1931: 207); Frank-van Westrienen (1983: 368).
 - 5 ‘Beschreven door G.K.V.W. [= Georg Kranitz von Wertheim] in Hoochduytscher sprake, ende nu den gemeynen man tot dienste in onse Nederlantsche sprake overgesedt’.

Afb. 1 Voorpagina Delitiae Italiae, 1602. Ware grootte.

Over de auteur, Kranitz von Wertheim, is weinig bekend. Wel staat op het titelblad van de Duitse *Delitiae* aangegeven dat hij een aantal jaren in Italië is geweest en ‘alles uit eigen ervaring’ heeft beschreven.⁶ Er zijn aanwijzingen in de tekst die inderdaad laten zien dat hij op de besproken plaatsen is geweest en het is dan ook zeer waarschijnlijk dat hij het beschrevene met eigen ogen heeft aanschouwd.⁷ De jaren die Kranitz von Wertheim in Italië heeft rond-

6 ‘Alles aus eigener Erfahrung beschrieben’.

7 In Florence – zo beweert Kranitz von Wertheim – heeft hij met achttien personen in de lantaarn van de domkoe-
pel gestaan [f. 29r]; in Rome bezoekt hij het Palazzo Cesarini: ‘als ic daer was, so wasser een Nederlander, spreek
hem vriendelick aen [f. 57v].

gereisd, zijn op grond van enkele passages nader te bepalen en liggen hoogstwaarschijnlijk tussen 1592 en 1595.⁸

Vanaf 1600 volgden meer edities van de *Delitiae*. Zo verscheen dat jaar een uitgebreide versie van de reisgids bij drukker Franz Schnellbolz te Leipzig. Het woord vooraf is nu van de hand van de uitgever: Nicolaus Bassaeus.⁹ Op het titelblad wordt overigens wel vermeld dat deze gids ‘ooit door Georg Kranitz von Wertheim gepubliceerd, nu echter door een van de plaats-deskundigen opnieuw is uitgebreid en verbeterd’.¹⁰ Ook verschenen soortgelijke edities in Frankfurt am Main en in Keulen, bij drukker Balthasar Clipeus.¹¹

Nu is de vraag op welke Duitse editie Caspar Ens zijn Nederlandse vertaling heeft gebaseerd. Een vergelijking van de *Delitiae Italiae* (Arnhem 1602) met haar Duitse voorgangers maakt duidelijk dat de reisgids berust op één van de twee edities die sinds 1600 in uitgebreide vorm waren verschenen: Leipzig (1600) of Frankfurt am Main (1601). Dit is onder meer te zien aan de hand van de beschrijving van de stad Bologna. In de Nederlandse uitgave is namelijk de tekst van het raadsel *Aelia Laelia Crispis* [f. 22v] aanwezig. Deze ontbreekt in de eerste druk van 1599, maar is toegevoegd in de uitgebreide edities. Hetzelfde geldt voor de beschrijving van de triomfboog van Trajanus in de stad Ancona [f. 14v]: de Latijnse inscriptie bovenop – in zijn geheel uitgeschreven – is alleen opgenomen in de uitgebreide edities. Een tweede aanwijzing staat in het woord vooraf bij de Nederlandse vertaling. Daar wordt reizigers aangeraden goed geïnformeerd te zijn zodat zij niet als ‘een gans over zee vliegghen ende een gans wederom comen’. Dit spreekwoord, waarbij de gans symbool staat voor de onwetende reiziger, gebruikte Nicolaus Bassaeus voor zijn proloog bij de uitgebreide editie.

Wat betreft de inhoud kan geconcludeerd worden dat de vertaling van Caspar Ens nauwgezet is – op enkele tekstuele aanpassingen na.¹² Overigens is hij zich ervan bewust dat zijn Nederlandstalige lezerspubliek protestant georiënteerd is. De katholieke gebruiken, zoals ‘miraculen, bevaerden, reliquen, aflaten en andere hare godsdiensten’ die in het origineel – immers verschenen ter gelegenheid van het Heilig Jaar van de kerk – ruim aan bod komen, heeft hij niet kunnen overslaan. Dit lezen we in het woord vooraf, waarin hij zich weliswaar

8 Bij de beschrijving van de gebouwen in Rome wordt het *Palazzo del Quirinale* getypeerd als ‘Palleys ende hoff, die te voren den cardinael van Este toebehoort heeft, maer nu hout sich den paus Clements den 8 den meesten tijd daer in’ [f. 69r]. Clemens VIII was paus van 1592 tot 1605, waarmee 1592 als *terminus post quem* opgevat kan worden. De *terminus ante quem* kan bepaald worden door de beschrijving van de basiliek *Santa Maria di Trastevere* waar ‘den cardinael Marco Sittico van Hoogen Ems [...] nu tegenwoordich het bevel over [heeft]’ [f. 46r]. Deze kardinaal stierf in 1595. Na zijn tijd in Rome moet de schrijver Padua bezocht hebben, waar hij het Anatomisch Theater – gereed gekomen in 1595 – bezoekt dat ‘noch corts gebout is worden’ [f. 92v].

9 Tot 1614 zijn er verschillende herdrukken verschenen, waarvan er enkele digitaal te raadplegen zijn. Vanaf 1616 verschijnt de gids onder een andere titel, de *Paradisus Deliciarum Italiae*.

10 ‘Etwan durch G.K.V.W. in offenen Druck geben. Jetzt aber durch einen deren Ort kündigen von newem gemehret und verbessert’. In de daaropvolgende editie (1601, Frankfurt am Main) wordt dit nog explicieter geformuleerd: ‘von newem mit fleiß uberschen, an vielen Orten gemehret, und mercklichen geendert’.

11 Alle digitaal te raadplegen.

12 Bij de beschrijving van het arsenaal van Venetië wordt in het Duitse origineel de omvang ervan afgemeten aan de grootte van een stad: ‘in grösse der Statt München geachtet’ (Frankfurt am Main 1601: f. 28r). In de Nederlandse vertaling is de naam van de stad aangepast: ‘soude [...] dit wel so groot zijn als de stadt Nymweghen’ [f. 4v]. Bij de tweetalige dialogen, die aan het einde van de reisgids zijn toegevoegd, is de kolom Duits vervangen door een Nederlandse kolom, die uit eerdere verschenen praktische woordenboeken was gehaald.

verontschuldigt voor deze ‘suspecte’ zaken, maar tegelijkertijd meent dat ze niet bedreigend zijn voor ‘de ghene die in de christelicke religie gefundeert zijn’.¹³

Reisliteratuur

De *Delitiae Italiae* staat niet alleen: ze behoort tot de reeks reisteksten die vanaf het midden van de zestiende eeuw verscheen en aansloot bij de nieuwe humanistische idealen die in deze tijd door Europa gingen. De werken propageerden namelijk een reisvorm die educatie en culturele vorming als doel had.¹⁴ Jonge mannen uit hogere kringen dienden kennis te maken met andere culturen en bestuursvormen, en vaak ook met de internationale handel, zodat ze na hun reis goed waren voorbereid op een carrière als koopman, ambtenaar, bestuurder of diplomaat.¹⁵ Vooral een reis naar Italië werd gezien als een ‘cultuurhistorisch fenomeen van internationale allure’ en daarom ingezet als sluitstuk van de opvoeding.¹⁶

Tijdens hun tocht maakten reizigers aantekeningen die in een later stadium werden uitgewerkt – met toevoeging van interessante wetenswaardigheden – tot een verslag: het zogenaamde reisjournaal. Bekend is het uitvoerige relaas van de Nederlander Aernout van Buchel over zijn reis naar Italië in de jaren 1587-1588.¹⁷ Daarnaast verschenen er meestal uitgebreide reisvoorschriften of -traktaten die vooral in de late zestiende eeuw en vroege zeventiende eeuw circuleerden.¹⁸ Op grond van een *ars apodemica*, een genre dat in 1577 door de Duitser Hilarius Pyrckmair zo was gedefinieerd, werden reismethodes of -verhandelingen vervaardigd die dienden als leidraad bij de voorbereiding, uitvoering en verwerking van de zogenaamde *grand tour*, een reis die enkele jaren duurde en doorgaans door Frankrijk, Italië, Zwitserland en Duitsland voerde. In deze traktaten stond het leerzame element boven het recreatieve aspect: de reiziger werd geleerd wat hij moest observeren en welke onderwerpen hij diende te bespreken, en hoe hij deze op een systematische manier in het reisverslag kon verwerken.¹⁹

13 Met christelijke religie wordt in het bijzonder de protestante bedoeld.

14 Voor dit doel had de humanist Justus Lipsius in 1578 een reisadvies opgesteld *Epistola de fructu peregrinandi et praesertim in Italia*. In dit reisadvies, dat in de eeuw erop grote navolging kreeg, schetst hij de contouren van een ideale educatiereis voor een jongeman: het vergaren van kennis, het vormen van karakter en het verkrijgen van ‘prudentia’, een belangrijke eigenschap voor een goed bestuurder, zie Frank-van Westrienen (1983: 42-46).

15 Verhoeven (2009: 55-73) stelt dat – in tegenstelling tot Engelse, Duitse en Franse – Hollandse en Brabantse elite-reizen al vroeg in de zeventiende eeuw een uitgesproken burgerlijk karakter kregen.

16 Frank-van Westrienen (1983: 23).

17 Universiteitsbibliotheek Utrecht Ms.798 (ook digitaal te raadplegen). In dit journaal staan route en te bezoeken steden, die typerend zullen zijn voor de latere Grand Tour reizigers, al duidelijk afgetekend, zie ook Gaiga (2010: 12-16). Voorbeelden van Nederlandse verslagen uit de zeventiende eeuw zijn: het verslag van Jan Martensz Merens van zijn reis door Frankrijk, Italië en Duitsland in het jaar 1600, uitgegeven door Jan Merens (1937); het journaal van Constantijn Huygens van zijn reis naar Venetië (1620), uitgegeven en vertaald door Frans Blom (2003); het dagboek van Arnout Hellemans Hooft van zijn Grand Tour reis (1649-1651), ed. Grabowsky/ Verkruijse (2001).

18 Zie voor een overzicht Schudt (1959: 18-25).

19 Zie Verbaan (2011: 127-162), cap. 3. Reismethode.

Het eerste reistraktaat dat – gelijktijdig met de *Delitiae Italiae* – in vroegmodern Europa verscheen, is het *Itinerarii Italiae rerumque Romanarum* (1600) van de Antwerpenaar Franz Schott. Het werk – aanvankelijk geschreven in het Latijn en als zodanig toegankelijk voor iedereen met een opleiding in Europa – legt op basis van eerdere werken postverbindingen en gangbare routes in Italië vast en voegt er beschrijvingen van land en stad aan toe met informatie over natuur, kunst, geschiedenis, ligging en gebouwen. Schotts' *Itinerarii* – met vertalingen in het Italiaans, Frans en Engels – had gedurende de hele zeventiende eeuw groot succes.²⁰

Ook waren in de loop van de zestiende eeuw reisgidsen uitgegeven voor afzonderlijke steden op het Italiaanse schiereiland: Rome (als traditioneel pelgrimsoord) en Napels en omgeving (vanwege de geologische fenomenen) werden het meest beschreven.²¹ Een populaire geïllustreerde gids was destijds *Le cose meravigliose dell' alma citta di Roma*, verschenen vanaf 1557 in vele (herziene) drukken.²² Ook verschenen er gidsen over kleinere steden als Verona (Torello 1540) en Padua (Scardeone 1560). Later in de eeuw volgden Sansovino's gids over Venetië (1581) en die van Bocchi over Florence (1591), steden die dankzij deze publicaties konden wedijveren met Rome en Napels.²³

Naast de gedetailleerde werken, die uitgebreide informatie bieden over land en volk van Italië, kwamen er ook compacte reisgidsen uit.²⁴ Deze beschrijven niet alleen de 'lustigheden', maar geven vooral ook praktische informatie en nuttige aanwijzingen. Het publiek dat zij bedienden, moet gezocht worden in een minder erudiete omgeving, zoals dat van kooplieden. Gidsen van dit type baseerden zich op bronnen die juist in dit milieu al sinds de late middeleeuwen circuleerden: handboeken voor kooplui en zogenaamde *itinerarii* of routeplanners, die vanaf 1550 in druk waren verschenen.²⁵

In de loop van de zeventiende eeuw waren deze reisgidsen overal te koop en men zou ze kunnen vergelijken met de *Lonely Planet* van nu.²⁶ Uitgegeven in handzaam pocketformaat,

-
- 20 Het werk ontleende gegevens aan de historische uitweidingen in de *Hercules Prodicus* van Stephanus Pighius, gepubliceerd in 1587 in Antwerpen bij uitgever Plantijn, zie De Beer (1942: 62-63); Gaiga (2010: 16-18). Dit werk leunde op zijn beurt op de eerder verschenen *Descrittione di tutta Italia* (1550), geschreven door Leandro Alberti.
- 21 Rome was als pelgrimsoord al in de eeuwen ervoor beschreven. Voor een overzicht van gidsen over deze stad, zie de klassieke studie van Schudt (1930). Voor recente overzichten van gidsen over beide steden, zie Hendrix (2014: 5-6), noot 10.
- 22 Zie Delbeke (2006: 149). Het verhaal van de ongelovige priester en het hostiewonder in de *Basilica di Santa Pudenzia* te Rome, genoemd in ff. 56r-v, wordt in een van de edities gememoreerd (ed. 1588, f. 56).
- 23 Zie Hendrix (2014: 5-6). In de daaropvolgende eeuw zouden nog veel meer steden worden beschreven.
- 24 Schudt (1959: 22) definieert dit soort gidsen als 'Postkursbuch'; Frank-Westrienen (1983: 75); Brillì (1989: 116-125).
- 25 Voor koopmansboeken zie Jeannin (1987: 159-169). Een voorbeeld van een reisroute door Zuid-Italië vinden we in een tweetalig koopmansboek geschreven in Venetië aan het begin van de zestiende eeuw (ed. De Bruijn-van der Helm (e.a.) 2001): 'E de là va' a Berletta / Ende van dar gaet te Berlette / che nonn-è pyù che dodege mila / dat niet meer en es dan xij milen / passando per mare de altro banda / overtreckende die zee ter ander syden' (rr. 1210-12). Voorbeelden van routeplanners zijn de *Itinerario o vero Viaggio da Venetia a Roma* (1550), uitgegeven in Venetië en de *Itinerario delle poste van Giovanni da l'Herba* (1564), uitgegeven in Venetië. Zie Schudt (1959: 18).
- 26 Nederlandstalige reisgidsen verschenen vaak in vertaling uit het Frans, Duits, Italiaans, Spaans of Latijn. Ze groeien uit tot standaardliteratuur en lijken in opzet en behandeling van de beschreven plaatsen sterk op elkaar. Zo heeft de hier uitgegeven *Delitiae Italiae* (1602) tot voorbeeld gediend voor onder andere *De magnificentie ofte Lust-hoff van gantsch christenryck* (1619) geschreven door Henrick L. Haestens, de *Delitiae Urbis Romae* (1625) en de *Wegh-wyser door Italien, of Beschrijvinge der Landen en Steden van Italien* (1657) van Lambert van den Bos(ch).

Kaartje 1 Route Delitiae Italiae.